

УДК 81'373.611:81'42:34=161.2'06
DOI 10.32999/ksu2663-2691/2019-79-3

ДЕРИВАЦІЙНИЙ ПРОСТІР СЛОВА В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ЮРИДИЧНОМУ ТЕКСТІ

Царьова Ірина Валеріївна,
кандидат філологічних наук,
докторант кафедри української мови
Запорізького національного університету
tsarevasgd@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1939-7912

Мета статті полягає у створенні моделі дериваційного простору слова в сучасному українському юридичному тексті.

Методи. Дослідження здійснено в руслі сформованої концепції дериваційної лексикології. Визначається раціональна методика дослідження, наводиться приклад її застосування, що дало змогу, зокрема, зафіксувати список значень досліджуваного слова *право*.

Результати. Теоретична частина пропонованого доробку окреслює те підґрунтя, що лежить в основі деривації. Убачаємо відмінність форм слова не тільки в різновидах морфологічної структури, а й у розмаїтті так званих лексичних форм, які становлять модель дериваційного слова: 1) синтетичні й аналітичні форми словозміни; 2) фонеморфологічні варіанти слова; 3) етимологічні варіанти слова; 4) лексико-стилістичні варіанти слова; 5) лексико-синтаксичні варіанти слова; 6) лексико-фразеологічні варіанти.

Висновки. Різні види дериваційних зв'язків, їх неоднорідність і нерівномірність визначають основні особливості моделі. Зображено динамічний характер дериваційного розвитку слова, що забезпечується двома способами, які полягають у утворенні дериваційних слів і специфікацій. Доведено, що в дериваційному просторі слова є глибинний складник, представлений парадигматичними зв'язками однокореневих слів.

Дериваційний простір слова є багатовимірною структурою. У її складі можна виділити сфери лексичного, фонетичного, морфологічного і словотворчого варіювання. Лексичне слово (сукупність усіх ЛСВ у межах однієї лексеми) є базовою категорією для всіх інших перерахованих видів варіювання. Воно утворює вертикальну вісь дериваційного простору слова, що відображає якісну різноманітність лексичних категорій, представлених у слові. Морфологічна і словотворча деривація утворюють осі горизонтального розвитку слова на рівні окремих ЛСВ. У межах дериваційних сфер відбувається граматична і словотворча перекаатегоризація єдиного лексичного значення. Горизонтальні складники дериваційного простору слова відображають його кількісно-категоріальну структуру.

Ключові слова: деривація, модель дериваційного простору, лексико-дериваційні зв'язки, семема, юридичний текст.

DERIVATIONAL WORD SPACE OF THE MODERN UKRAINIAN LAW TEXT

Tsareva Iryna Valeriivna,
Candidate of Philological Sciences,
Doctoral Student at the Department of Ukrainian Language
Zaporizhzhya National University
tsarevasgd@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1939-7912

The purpose of the paper is to create a derivational word space model of the modern Ukrainian law text.

Methods. The research is carried out in the framework of the formed concept of derivational lexicology. The rational methodology of the research is determined, an example of its application is given, which allowed, in particular, to fix the list of values of the word under study right.

Results. The word realizes its potential of derivational functioning in the text, and the functional properties of the word in the text are in double contextuality. We perceive the difference between the forms of the word not only in the varieties of the morphological structure, but also in the variety of so-called lexical forms that make up the model of the derivation word: 1) synthetic and analytic forms of interchange; 2) phonomorphological variants of the word; 3) etymological variants of the word; 4) lexical-stylistic variants of the word; 5) lexical-syntactic variants of the word; 6) lexical-phraseological variants.

Conclusions. The boundaries of semantic variation of the word are determined to the breadth of the concepts expressed by it and the variety of associative ties. The most important manifestation of the lexical beginning in the development of derivative words, which ultimately may lead to the emerge of specifications, is the idiomatic semantics and lexicalization of the IFW. A lexical unit gets additional impulses for creating a qualitatively new meaning in its connections with other units in the lexical system of language which also has a great potential of creativity.

The derivational space of a word is a multidimensional structure. It is composed of lexical, phonetic, morphological and word-formation variation. A lexical word (a complex of all lexico-semantic variants within one lexical unit) is a basic category for all above variation types. It forms a vertical axis of the derivative space of the word that reflects the qualitative variety of lexical categories represented in the word. Morphological and word-formation derivation form the axes of horizontal word development at the level of individual lexico-semantic variants. Grammatical and word-formation re-categorisation of a unified lexical meaning takes place within derivation areas. The horizontal components of the derivative space of a word reflect its quantitative-categorical structure.

Key words: derivation, derivation space model, lexical-derivative ties, semema, legal text.

1. Вступ

У сучасному мовному просторі явище деривації характеризується високою продуктивністю й семантико-стилістичними можливостями актуалізації як змісту повідомлення, так і його конотацій. Науковці намагаються досягнути глибинні основи деривації: семантичної (С.Я. Єрмоленко, О.А. Стишов), лексичної (О.В. Деменчук), морфологічної (Н.В. Григорук, М.В. Жуйкова), словотвірної (П.І. Білоусенко, Н.Ф. Зайченко), синтаксичної (К.Г. Городенська). Для сучасної лінгвістики актуальною залишається проблема деривації українського юридичного тексту, яка має не епізодичний характер, а є однією з основних комунікативних настанов. Новизна роботи полягає в тому, що вперше в українській лінгвістиці здійснено спробу системного опису деривації юридичного тексту.

Мета статті – опис системної моделі дериваційного простору слова як багатомірної, динамічної й самоорганізованої структури сучасного українського юридичного тексту. Поставлена мета зумовила розв'язання завдань: 1) обґрунтування лексичних форм як складників моделі дериваційного простору слова; 2) удосконалення метамовної форми дефініції *право* як базового поняття юридичного тексту, що відображає різні аспекти співвідношення сфер дериваційного простору.

Достовірність отримання результатів і висновків забезпечило використання загальнолінгвістичних методів: *функціонально-стилістичного методу* (для виокремлення змістово-конструктивних елементів у структурі юридичних текстів); *варіантологічного аналізу* (для фіксації словотвірних, морфологічних і синтаксичних варіантів); *семантико-диференційного аналізу* (для простеження змін, розрізнення семантики мовних одиниць). Інтегративний підхід, що розробляється на теренах сучасної юридичної лінгвістики, підкреслює глибинну єдність мови як системи та мовлення як діяльності, коли особливого значення набуває теза про безмірність семантичної валентності мовного знаку (О.Ф. Лосєв), коли лексична та граматична семантики описуються однією й тією самою науковою мовою (Ю.Д. Апресян, А. Вежицька). Одним зі складників інтегративного підходу є функціоналізм, який у сучасній лінгвістиці стає не просто науковою парадигмою дослідження одиниць мови в їх взаємодії, а загальнонауковою методологією, принципами якої вважаються дискурсивність, прагматизм, аксіологічність (Кремзикова, 2010). До зазначеної парадигми входить поняття дериваційного простору, роль якого полягає в тому, що «опис мовних категорій і всієї мовної системи як особливих просторів зі специфічною для них стратифікацією і структурізацією, у різних системах координат і з різними одиницями, з визначенням місця того чи іншого явища в системі координат або загальному знаковому просторі мови цілком відповідає новим уявленням про сутність мови й ефективні методи аналізу» (Кубрякова, 1997: 13).

2. Модель дериваційного простору слова

Простір дериваційних зв'язків слова багатомірний. У статті надано опис нашого уявлення про моделі дериваційного простору слова: представлених форм і зв'язків дериваційного функціонування, що розглядаються нами як складники дериваційного потенціалу, під яким розуміється готовність слова творити (перспективне функціонування) і бути твірним (ретроспективне функціонування). Одна лексема об'єднує різні парадигматичні форми одного слова. Лексема (сукупність лексів) опозиціонує з лексом (однією з граматичних форм, конкретною реалізацією лексеми в мовленні). Те лексичне значення, що реалізується в конкретному контексті, називають ще, за В.В. Виноградовим, «смыслом» – змістом, значенням, сутністю, сенсом. *Семема*, або *семантема* – це план змісту, елементарне значення слова, що реалізується в реченні/тексті; її ще називають лексико-семантичним варіантом. Найбільш елементарна частина значення (частина семеми) – це сема, операціональна одиниця компонентного аналізу (Языкознание, 1998: 257, 437).

Слово як одиниця лексичної системи має два статуси. По-перше, статус самостійної номінативної одиниці, відверненої від реальних функцій у реченні. По-друге, статус синтаксичного слова, елемента тексту, складника слова, які беруть участь у створенні й вираженні загального смислу тексту. З позицій здійснюваного нами підходу важливим є розуміння «тотожності слова» і збіг із поняттям форми слова. «Свідомість тотожності слова лежить у розумінні семантичної єдності в різноманітті мисленнєвих видозмін, а ці видозміни виражаються не тільки в морфологічному вигляді слова, а й у відмінностях його синтаксичних зв'язків і функцій» (Виноградов, 1975: 47). Убачаємо відмінність форм слова не тільки в різновидах морфологічної структури, а й у розмаїтті так званих лексичних форм, які становлять модель дериваційного слова: 1) синтетичні й аналітичні форми словозміни; 2) фонеморфологічні варіанти слова; 3) етимологічні варіанти слова; 4) лексико-стилістичні варіанти слова; 5) лексико-синтаксичні варіанти слова; 6) лексико-фразеологічні варіанти. До цих варіантів можна зарахувати ще один аспект, який можна було б назвати «морфодериваційними варіантами» або «формами» слова. Галузь формотворення належить до морфології слова, а галузь словотворення – до морфології лексеми (там же: 38). Але йдеться не про відтінки та нюанси, а про принципово різні поняття, що виражаються однаковим словом: *дача показань* – не *дача*, *тобто будинок за містом*; *група ризику* – не *група крові*; *зібрання чинного законодавства* – не *зібрання виборців* (Товста, 2006).

Семантична нерівнозначність однозвучних слів у термінах виявляється за допомогою залежних слів словосполучень. До форм слова належить широке коло суфіксальних, префіксальних і префіксально-суфіксальних дієслівних та ад'єктивних дериватів: а) дієслівних (за- + суди(ти) ← судити); б) іменникових (сил + -ува(ти) ← сила, суд + -и(ти) ← суд); в) прикметникових (ви- + власн + -и(ти) ← власний, з- + вільн + -и(ти) ← вільний); г) дієслівних і субстантивних дериватів, утворених за допомогою «внутрішньої флексії» або звукових чергувань, найчастіше у зв'язку із суфіксацією (запідозрити – запідозрювати, нести – носити). Усі наведені приклади характеризують основні способи утворення форм слів без поділу їх на морфологію слова (формування в сучасному його розумінні) і морфологію лексеми (словотвір).

Позначення елементів зовнішнього і внутрішнього досвіду людини, так звана «елементна номінація», відбувається у вигляді прямої (первинної) або непрямої (вторинної) номінації. Усі вторинні найменування формуються на базі того значення слова, ім'я якого використовують у новій для нього функції найменування, тобто зі складу

старих, первинних значень вилучають мотиваційну ознаку, що виконує функції внутрішньої семантичної мотивації, як один із перших моментів у процесі позначення предметів (Павел, 1983: 8, 38). Отже, слово є системою співіснування, зумовлення й функціонального об'єднання форм, кожна з яких пов'язана з чітко визначеними мовною структурою контекстами вживання.

3. Дериваційний простір *права*

Усе подальше стосуватиметься вторинної номінації, власне деривації, механізму змістової динаміки мови. У прикладі ми вдаватимемося до аналізу внутрішньої форми (етимологічний аналіз), до аналізу сем словникових дефініцій, через те що всі вторинні найменування формуються на базі того значення слова, ім'я якого використовують у новій для нього функції найменування, компонентного та контекстуального аналізу.

Покажемо співвідношення різних сфер дериваційного простору на прикладі слова *право*. У СУМ у складі лексеми *право* виділяються 4 ЛСВ: ЛСВ1 – Законодавство; здійснювана державою форма законодавства, залежна від соціального устрою країни. (СУМ, Т. 7: 506); ЛСВ2 – Система встановлених, або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, що виражають волю пануючого класу (в експлуататорському суспільстві) або всього народу (в соціалістичному суспільстві) (Там само); ЛСВ3 – Обумовлена певними обставинами підстава, здатність, можливість робити, чинити що-небудь, користуватися чим-небудь (Там само); ЛСВ4 – Наука, що займається юриспруденцією; правознавство (Там само). У Популярній юридичній енциклопедії (далі – ПЮЕ) термін *право* є носієм декількох значень: 1) «система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою у масштабах усього суспільства», розглядається як відтінок у складі ЛСВ2, що збігається з ЛСВ2 в СУМ. Це визначення права в об'єктивному значенні, але варто відрізнити від юридичного права в суб'єктивному значенні – «забезпечена законом міра можливої поведінки громадянина або організації, спрямованої на досягнення цілей, пов'язаних із задоволенням інтересів» (ПЮЕ: 357); 2) «це імператив, що стоїть над державою та законом, який захищає справедливий порядок держави як форми організації суспільства», – відтінок у складі ЛСВ1; 3) *право* визначається як «система наявних у суспільстві правових доктрин і цінностей та сформована на цій основі система загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою», що є відтинком у складі ЛСВ2. З лінгвістичного погляду ці визначення можуть бути вдосконалені. Отже, ПЮЕ пояснює зміст цього поняття, що *право*, тобто «норми, правила поведінки або діяльності людей у суспільстві» можуть визначатися як найвищими моральними поняттями, так і писаними законами, ці «норми, правила поведінки або діяльності людей у суспільстві» (ПЮЕ: 357) можуть гарантуватися як державними владними структурами, так і не гарантуватися ними, залишаючись, отже, ніби рекомендаціями до норм, правил поведінки або діяльності людей у суспільстві, дотримання або недотримання яких залишається пріоритетом вирішення самих людей. Не забудемо також про розмежування так званого об'єктивного та суб'єктивного права, добре зрозумілого лінгвістам, що звикли завжди розрізняти рівень мовних одиниць (звук – фонема, морф – морфема тощо). Визначається в юридичному тезаурусі поняття про два типи прав, гарантовані й негарантовані. Очевидно, що в разі правовідносин між державою та окремим громадянином гарантованими є права держави, а негарантованими – права громадянина.

Аналіз лексеми *право* як багатозначної, сучасної мовної одиниці української літературної мови показує, що під цим розуміється «можливість діяти, чинити» або «що встановлюється та охороняється державною владою». У зв'язку із цією опозицією між значеннями слова за двома параметрами, «установленість» та «охоронність», стають абсолютно зрозумілими поняттями, що з'явилися в суспільстві, – телефонне право й право найсильнішого.

Семантичним центром (термін В.В. Виноградова), що організовує всю систему ЛСВ, у нашому випадку є основне номінативне значення слова (ЛСВ1). Семантичним стрижнем, що залишається константним для всіх уживань слова, є внутрішня форма ЛСВ2, складова вказівка на «систему правил». При цьому характер предмета варіюється (*норми, правила поведінки, діяльність*). З ЛСВ4 основне номінативне значення пов'язане з асоціацією «наука». Аналіз формальних дериватів свідчить про те, що в рамках лексеми виділяється 4 специфікації (самостійні семема, або ЛСВ): С1 – законодавство; С2 – система; С3 – здатність; С4 – наука. Усі специфікації мають відмінкову парадигму й в однині, і в множині, окрім С1. У сфері словотвірної деривації специфікації протиставлені одна одній набором формально-семантичних дериватів: *правовий* (стос. права); *правоназивання* (процес і результат закріплення за мовним знаком певної ознаки поняття про практичнозначущу властивість того явища, котре є об'єктом праворозуміння). У межах виділених мікрогнізд, або дериваційних слів, словотворчі варіанти пов'язані з вихідним ЛСВ спільністю прозорою внутрішньої форми – мотивувальною основи, у якій виражається їх лексична вмотивованість, що відображає мотивовану ознаку. Кожен дериват утворює з вихідним ЛСВ, а також з усіма іншими дериватами в межах дериваційного слова своєрідний системний лексико-дериваційний ряд, здатний реалізуватися в мові (тексті). Серед словотворчих дериватів, утворених на базі слова *право*, зустрічаються похідні з уже значно лексикалізованою або метафоричною внутрішньою формою: **брати [свої] права** – утверджуватися в чому-небудь, виявлятися на повну силу; **входити (увійти, вступати, вступити) у [свої] права** – входити, вступати; **давати (дати) право** чого й із інфін. – дозволяти кому-небудь робити щось, чимось розпоряджатися; **з повним правом** – на цілком законних підставах; **мати право** чого, на кого-що – мати можливість або здатність робити що-небудь, діставати щось у власність, користатися з чогось; **моральне право** – підстава робити що-небудь або не робити чогось, яка впливає з моральних принципів і норм поведінки, прийнятих у певному суспільстві або в якомусь колективі; **на правах** кого, чого – користуючись певним становищем (службовим, родинним, дружнім тощо); **на рівних правах** – користуючись однаковими можливостями з ким-небудь; **по праву** – справедливо, правильно; **по праву** кого, чого – користуючись можливостями, які дає вік, посада, фізичний розвиток тощо; **по якому праву**; **[за] яким правом** – на яких підставах, за чією вимо-

гою, наказом; **право сильного (дужого)** – поведінка, що спирається тільки на силу, нехтуючи право й мораль (СУМ, Т. 7: 506). Два перших деривата мають ВФ, компоненти якої вже не усвідомлюються як взаємозумовлені. Кожен із них представляє самостійну специфікацію.

4. Висновки

Відзначимо, що дериваційний простір слова є багатовимірною структурою. У її складі можна виділити сфери лексичного, фонетичного, морфологічного і словотворчого варіювання. Лексичне слово (сукупність усіх ЛСВ у межах однієї лексеми) є базовою категорією для всіх інших перерахованих видів варіювання. Воно утворює вертикальну вісь дериваційного простору слова, що відображає якісну різноманітність лексичних категорій, представлених у слові. Морфологічна і словотворча деривація утворюють осі горизонтального розвитку слова на рівні окремих ЛСВ. У межах дериваційних сфер відбувається граматична і словотворча перекатегоризація єдиного лексичного значення. Горизонтальні складники дериваційного простору слова відображають його кількісно-категоріальну структуру. У дериваційного простору слова є і глибинний складник, який, з одного боку, представлений парадигматичними зв'язками однокореневих слів, з іншого – виходить у галузь парадигматичних зв'язків між різнокореневими словами. У рамках дериваційного простору слова загалом ці види взаємодій є джерелами формування особливого роду значущих, які знаходяться на різних стадіях специфікації. Глибинна вісь також є середовищем формування якісного (семантико-функціонального) розмаїття лексеми. Виділені сфери впливають одна на одну, у результаті чого формується безліч додаткових «дериваційних просторів» слова, які поєднують у собі ознаки основних виділених дериваційних форм, утворюють «сполучні тканини» в загальній структурі дериваційних зв'язків. Подібно семантичним зв'язкам у лексиці, у ній немає різких переходів, непроникних ділянок, немає «порожнього простору».

Специфіка деяких дериваційних структур полягає в тому, що вони знаходяться на стику дериваційних сфер, утворених різними способами. Вони здійснюють переходи від одного рівня до іншого на вісі рівневої репрезентації дериваційного значення слова між граматичними, словотворчими й лексичними її складниками, відображаючи різні рівні та стадії мовної категоризації об'єктивного світу. Різні види дериваційних зв'язків, їх неоднотипність і нерівномірність визначають основні особливості структури цих зв'язків – її суперечливий, діалектичний і динамічний характер. Кожна з осей дериваційного простору слова і їх семантико-функціональна співвіднесеність є предметом спеціального розгляду наступних досліджень.

Література:

1. Виноградов В.В. О формах слова. *Избранные труды. Исследования по русской грамматике*. Москва, 1975. С. 33–50.
2. Гіжевський В.К., Головченко В.В. Популярна юридична енциклопедія. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 528 с.
3. Кремзикова С.Ю. Словотвір та дискурс: діяльнісні ситуації у старофранцузькій мові. Київ : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2010. 512 с.
4. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. Москва, 1997. 327 с.
5. Павел В.К. Лексическая номинация: на материале молдавских народных говоров. Кишинев : Штиинца, 1983. 231 с.
6. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
7. Товста С.А. Правнична термінологія в законодавчих актах України : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 21 с.
8. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд. Москва : Большая Российская энциклопедия, 1998. 685 с.

References:

1. Vinogradov V.V. (1975) *O formah slova. Izbrannye trudy. Issledovaniya po russkoj grammatike* [About the word forms. Selected Works. Studies in Russian grammar]. M., 33–50 [in Russian].
2. Hizhevskiy V.K., Holovchenko V.V. (2003) *Populiarna yurydychna entsyklopediia*. [Popular Law Encyclopedia]. K. : Iurinkom Inter, 528 [in Ukrainian].
3. Kremzykova S.Yu. (2010) *Slovotvir ta dyskurs: diialnisni sytuatsii u starofrantsuzkii movi*. [Wordwork and Discourse: Activity Situations in the Old French Language]. K. : Vyd. Dim Dmytra Buraho, 512 [in Ukrainian].
4. Kubryakova E.S. (1997) *Chasti rechi s kognitivnoj tochki zreniya*. [Parts of speech from a cognitive point of view]. M., 327 [in Russian].
5. Pavel V. K. (1983) *Leksicheskaya nominaciya: na materiale moldavskih narodnyh govorov*. [Lexical nomination: on the material of Moldovan folk dialects]. Kishinev : Shtiinca, 231 [in Russian].
6. *Slovnyk ukrainskoi movy: v 11-tomakh (1970–1980)* [Dictionary of the Ukrainian language] / Za red. I.K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Tovsta S. A. (2006) *Pravnycha terminolohiia v zakonodavchykh aktakh Ukrainy*. [Legal terminology in the legislative acts of Ukraine]. [avtoref. dys. ... kand. filol. nauk] 12.00.01. Kyiv, 21 [in Ukrainian].
8. *Yazykoznanie. Bolshoj enciklopedicheskij slovar* (1985) [Linguistics. Big Encyclopedic Dictionary]. Gl. red. V. N. Yarceva. 2-e izd. M. : Bolshaya Rossijskaya enciklopediya, 685 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 26.07.2019.
The article was received 26 July 2019.